

de inwijding plaats. De naam van de initiatiefnemer voor de bouw van de synagoge, de in Portugal geboren opperrabbijn Ishac Aboab da Fonseca, zit verborgen in de laatste twee woorden: **אבוא ב(יתך)**. Te mooi om nog te veranderen!

In de inventarisatie van Hebreeuwse opschriften waaraan dit boekje is gewijd komen vele chronogrammen voor; ze komen zowel van monumenten als van ingangspartijen en gevelstenen op synagogen. Na wat hierboven is uitgelegd kunnen ze voor de lezer geen geheimen meer hebben.

Wim Delsman

NB: Technische beperkingen noodzaakten ons in onze teksten het vocalisatieteken van de *cholem* (o) te gebruiken voor de markering van de chronogrammen. Zoals verschillende afbeeldingen laten zien, zijn de teksten zelf daarin vaak veel duidelijker.

Literatuur

B. Grothues, *Het
excellente chronogram*,
AO-reeks nr. 1694,
Stichting IJVO,
Lelystad 1977.

III Historische hebreeuwse gevelstenen in Amsterdam

Dr. Marcus Boas' interesse voor historisch Joods Amsterdam

afbeelding IV

Op de gouden medaille die de Universiteit van Amsterdam in 1903 aan Marcus Boas (1879-1941) toekende voor zijn inzending over de klassiek Griekse dichter Simonides – thans in bruikleen bij het Koninklijke Penningens Kabinet, Geldmuseum, Utrecht – prijkt aan de ene kant het wapen van de Stad Amsterdam en aan de andere kant de naam van de prijswinnaar ‘Marcus Boas Amstelodamensis’, van Amsterdam. Amsterdammer was hij en zou hij zijn leven lang blijven. In 1906 promoveerde hij, voortbouwend op het onderwerp van de prijsvraag, op een proefschrift getiteld *De Epigrammatis Simonidei*. Later bleek ook dat de wetenschappelijke verdienste van de privaatchoort klassieke talen, die hij werd, op het gebied van de klassieke filologie zou liggen. Hij was niet voor niets een vooraanstaand lid van de Philologische Kring. En het was voor hem vanzelfsprekend dat hij ook lid was van het Genootschap Amstelodamum en van het Genootschap voor de Joodse Wetenschap in Nederland. Zijn belangstelling voor de Amsterdamse gevelstenen – en in het bijzonder die met een Hebreeuwse tekst – concretiseerde zich in artikelen in maandblad en jaarboek Amstelodamum. Zijn dochters maakten beiden melding van zijn verdiensten op dit gebied.

In het artikel over Hebreeuwse gevelstenen in Amsterdam dat dr. Marcus Boas in 1938 voor het Jaarboek Amstelodamum schreef gaan zijn genoemde interessegebieden samen. Het artikel heeft een wat breedvoerige stijl – en daarom vatten we het hier samen. Aanleiding voor zijn bijdrage was een zeer summier bericht over een nieuwe Hebreeuwse gevelsteen in de Amsterdamse Sint-Luciënsteeg, voorjaar 1937. Deze steen van 1662 bevindt zich thans in de muur van de toegangspoort van de Synagoge van de Portugees-Israëlietische Gemeente (PIG), de befaamde Esnoga of Snoge aan het Mr. Visserplein in Amsterdam. Dat geldt ook voor drie andere gevelstenen die Boas noemt. De twee laatste die hij vermeldt bevinden zich respectievelijk in het oorspronkelijke pand in de Nieuwe Kerkstraat, en in de collectie van het Joods Historisch Museum.

1

afbeelding V

De gevelsteen van Abraham en Isaac Pereyra (5422/1652)

Boas schrijft:

‘De Hebreeuwse tekst (...) van den steen behelst vier woorden, en wel de eerste woorden, tevens het eerste hemistichium van het bijbelvers Ps. 16 vs. 8, dat in zijn geheel (...) in de Statenvertaling “Ik stel mij den Heer geduriglijk voor mij; omdat hij aan mijne rechterhand is, zal ik niet wankelen” (...) luidt. Ik stel mij den Heer voortdurend voor oogen was dus het richtsnoer zijns levens, dat de bouwheer in den gevel van zijn huis deed plaatsen. Fraai zijn de letters, harmonisch

de plaatsing der vier woorden ten opzichte van elkander. De spil der inscriptie vormt het tweede woord van het vers, des Heeren naam, die door slechts één letter, ten teken van afkorting door twee stippen gekroond, wordt geschets: zomin als de orthodoxe Jood overeenkomstig het voorschrift der wet den verheven naam onnodig of overbodig uitspreekt, schrijft hij hem evenmin voluit, althans voor profaan gebruik. (Vgl. het volledige tetragrammaton in de gevelsteen van (ooit) Bergstraat 14, *Amstelodamum*, maandblad, p. 137) (...) Voorts is alleen op de tweede regel het laatste woord der spreuk, het bijwoord van tijd ‘tamid’ steeds geplaatst, geflankeerd door de jaaraanduiding ANN° [boven de tweede N een minuscuul kleine o] 5422: men krijgt de indruk, dat de steenhouwer slechts ternauwernood daarvoor aan weerszijden van het tekstwoord de nodige ruimte vond.’

Vervolgens behandelde Boas de herkomst van de steen, uit het huis Waterlooplein 13 (vroegere benaming en nummering: Houtgracht Q 233). De oorspronkelijke bezitters van de panden 13 en 11 waren bekend. ‘Stichters van beide huizen waren vermogende en invloedrijke Portugees-Israëlietische kooplieden Abraham en Isaac [de] Pereyra, die beide percelen lieten bouwen, om in perceel 11 een suikerraffinaderij en in perceel 13 hun woonhuis te vestigen. (...) Abraham Pereyra was o.a. in 1675 een der bouwheren van de Portugees-Israëlietische Synagoge.’ Maar hij was ook, voegen we nu toe, een van de stichters van een *jesiba*, zeg maar ‘studiehuis’, in Hebron (1659). Hij hechtte zo veel geloof aan de messiaanse pretenties van Sjabtai Tsvi uit Smyrna dat hij uit Amsterdam vertrok op weg naar het Heilige Land, maar in Italië een tijd bleef steken en weer terugkeerde naar Amsterdam, toen het drama was afgelopen.

Boas ging op zoek naar meer gegevens over de Pereyra’s en raadpleegde J.S. da Silva Rosa (1886-1943), de bibliothecaris van Ets Haim, waardoor hij te weten kwam dat er twee Spaanse werken van Abraham bekend zijn, te weten: een uit 1666(!): *La Certeza del Camino*. Compuesta por Abraham Pereyra. Dedicada al Senor Dios de Israel, en Lugar de sacrificio sobre su Ara, por expiacion de peccados del Autor. Amsterdam 5426 [=1666] (‘De Zekerheid van de Weg. Samengesteld door Abraham Pereyra, opgedragen aan de Heer de God van Israel als een offer op zijn altaar, ter verzoening voor de zonden van de auteur’). De toevoeging op het titelblad zou kunnen doen vermoeden dat er een relatie tussen de auteur en zijn geloof in Sjabtai Tsvi zou bestaan, maar volgens Gershom Scholem, de autoriteit op dit gebied, is er geen sprake van enige zinspelende op een verband. Het tweede Spaanse werk van Abraham Pereyra is van 1671: *Espejo de la Vanidad del Mundo* (‘Spiegel van de ijdelheid der wereld’). In dit laatste werk vindt Boas dan aan het eind van de dertien artikelen van het Joodse geloof Pereyra’s volgende vermaning: ‘en opdat gij beter begrijpt tegen wie gij schandelijk

IV Dr. Marcus Boas (1879-1941)

v

zondigt en wie gij trouw met innige liefde moet dienen, overweeg wat Koning David heeft gezegd: “Ik stelde mij de Heer voortdurend voor ogen” dat wil zeggen, ik stel mij de hoogste macht van de Oorzaak der oorzaken voor ogen, welke zich verbreidt en uitstrekt over al haar voortbrengselen, en aan deze haar genade en heerlijkheid meedeelt’ (vertaling Boas).

Het lijkt erop dat Pereyra zich na het Sabbatiaanse avontuur weer concentreerde op het klassieke Jodendom en met deze woorden, bewust of onbewust, zijn ‘huistekst’ als richtsnoer aanbeval.¹

‘De gebroeders Pereyra kunnen’, zo schrijft Boas, ‘in weerwil van hun belezenheid, uiteraard bezwaarlijk als de eigenlijke pioniers gelden, die een bijbelvers of een half bijbelvers, dat zij tot hun lijf- en huisspreuk stempelden, hadden opgedolven. Veeleer mag worden aangenomen, dat wie weet hoe lang te voren reeds het verzelfstandigde hemistichium een gangbare munt was in de Joodse religieuze literatuur.’ (...) ‘Anderzijds echter (...) wordt bij de tot mystiek geneigde Oosteuropese Joden de bewegingskring der verzelfstandigde spreuk (...) verengd, en hare toepasselijkheid beperkt tot één geestelijke uiting van de mens, zijn gebed: ik stel mij de Heer voortdurend voor ogen bij het gebed. Uit deze opvatting ontwikkelde zich nu het Oosteuropese gebruik, zich de spreuk zelf, in letterlijke zin, ‘voortdurend voor ogen te stellen’, hetgeen deze praktische en technische vorm aannam, dat men het gebedenboek van een los perkamenten of papieren inlegblad voorzag, beschreven resp. bedrukt met de onderhavige spreuk als kernspreuk, en verder met andere Bijbelspreuken, veelal getekend in de gedaante van een luchter. Zo werd het Bijbelcitaat in stede van een verzekerdheid van godsvertrouwen een vermaning tot concentratie bij het gebed. De Bibliotheca Rosenthaliana, de Bibliotheek van het Portugees-Israëlietisch Seminarium Ets Haim, zowel als de heer S. Seeligmann bezitten van dergelijke inlegbladen een aantal exemplaren. Noch als bidblad noch als bladwijzer zijn zij op te vatten; op den duur moesten zij bovendien een apotropaeisch karakter erlangen.’ Dit amulet-achtige gebruik van Psalm 16:8a, dat naar het eerste woord ‘Sjiwwiti’ is gaan heten, heeft in Oosteuropese synagogen een centrale plaats op de lessenaar van de voorganger gekregen, een gebruik dat men naar elders meenam. ‘En zo heeft de spreuk in haar beperkte betekenis, ook in Amsterdam haar intrede gedaan; men treft haar aldus aan o.a. in het bedehuis met de Oosteuropese ritus, Nieuwe Kerkstraat 149, dat enige tientallen jaren geleden door Russische en Poolse emigranten is gesticht.’ En Boas wijst dan op het gebruik van de tekst als wandspreuk in de synagoge Linnaeusstraat (1927) en in de Lekstraat Synagoge (november 1937). Ook de Uilenburgersynagoge kent (nu) zo’n wandspreuk. Tenslotte valt nu op te merken dat de vorige en de nieuwe liberale Synagoge in Amsterdam ook de tekst gebruikten –

¹ Zie ook hetgeen Jaap Meijer schrijft naar aanleiding van de gevelsteen in *Het verdwenen Ghetto* (1948), 18-20.

zij het op de buitenmuur. De tekst die de Pereyra's in Amsterdam als motto kozen in 1662, werd in 2010 gekozen als treffende tekst voor de synagogale nieuwbouw; men zie het desbetreffende lemma over de nieuwe liberale Synagoge in deze uitgave.

2

afbeelding VI '5531'

De tweede gevelsteen waarop Dr. Boas wijst (nu ook in de poort van de PIG) is die op Waterlooplein 55-57, waarvan de letters 'even fraai zijn als die van nr. 13, maar slechts met de Hebreeuwse weergave, resp. vertaling van "Anno Mundi 5531" (= 1771/2).' Dus: **התקלא ליצירה** = '5531 van de schepping'.

VI

3

afbeelding VII

Sa'adat zeqenim / Sa'adas zekeinim

De derde gevelsteen die Boas en passant behandelt is de steen die in zijn tijd nog zich bevond in een dubbelpand Rapenburgerstraat 34-36 (het werd gesloopt in maart 1945, de steen bleef bewaard en later ook ingemetseld in de poort van de PIG), een steen met het jaartal 17-92 waartussen de beide Hebreeuwse initialen (**ה** = **הברה קדישא**) **ק** **ה** waardoor een pieuse vereniging wordt aangeduid en verder in Hebreeuwse letters zowel de naam der vereniging **סעדת זקנים** dat is steun der bejaarden, als het jaartal [5]552. Hier wordt de herinnering bewaard aan een eens invloedrijk krachtig genootschap, dat zelfs in andere steden van ons land filialen bezat'. Met name dankzij Carel Reijnders en Shlomo Berger weten we inmiddels meer over dit genootschap, dat in 1754 werd gesticht en waarvan het reglement in het Jiddisch (Amsterdam, 1768, uniek exemplaar in de Bibliotheca Rosenthaliana) bewaard is gebleven. De instelling zorgde voor een klein pensioen voor leden van 60 jaar en ouder, maar werd ook bekend door de inspanningen voor een 'reizende synagoge (inventaris)' in marktplaatsen zonder synagoge. Vooral nog is het onduidelijk tot wanneer het genootschap functioneerde. (*Ons Amsterdam*, januari 2000; *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 2000, p. 66-72).

VII

4

afbeelding VIII

Fernandes Nuneshuis

Vervolgens vraagt Boas dan aandacht voor het pand Nieuwe Kerkstraat 16. 'Een [in 1938] nog bestaand hofje, ten behoeve van bedaaude vrouwen der Portugees-Israëlietische gemeente, uiterlijk een gewoon woonhuis, met een gevelsteen met Hebreeuwse en Nederlandse tekst.' 'De tekst van de gevelsteen wordt ook hier door een – gemarkeerd – bijbelvers gevormd, doch draagt in tegenstelling tot de boven

besproken bijbelcitataten een sterk persoonlijk karakter, gelijk dit in opschriften van hofjes en stichtingen meermalen het geval is.’ Zie verder over deze steen het desbetreffende lemma in deze publicatie onder Amsterdam, Centrum 7.

5

afbeelding IX

Saligheyt

De gevelsteen van Zwanenburgwal 38 stamt mogelijk ook uit dezelfde tijd als de eerste hier behandelde steen, want de huizen 40 en 38 ‘vormden oorspronkelijk een geheel en het is merkwaardig, dat ook zij (...) ten behoeve van een suikerraffinaderij, en wel in het jaar 1657, zijn gesticht eveneens door een Portugeesch-Israëlietisch koopman, Isaac Mocado (bij Da Silva Rosa, p. 31 luidt de naam Mocatta), in wiens familie de perceelen bleven tot in de tweede helft der 18e eeuw (...). Het bijbelvers, dat hier gebezigd is, treft men aan Gen. 49 v. 18, en de Nederlandsche tekst beantwoordt geheel aan de Statenvertaling. (...) Voor ons doel kunnen wij volstaan de discrepantie – waarop de heer I. L. Seeligmann [de latere Bijbelgeleerde in Jeruzalem, 1907- 1982] mijn aandacht vestigde – te constateeren tusschen de Joodsche opvatting van het vers, die uiteraard de stichter van den steen voorstond “op uw hulp hoop ik, Heer”, en de door hem – werktuiglijk – toegevoegde Nederlandsche Statenvertaling: “op uw zaligheid wacht ik, Heer” waaruit een Christelijke zin spreekt.’ Hoewel het nog niet uitgemaakt is dat het bij deze steen inderdaad om een citaat uit de Statenvertaling gaat (hetgeen Boas aanneemt) is het wel typerend dat hier ‘salichheyt’ wordt gebruikt en dat woord bij de Statenvertalers een christelijke aantekening oplevert: “Het Hebreeuwsche woord beteekent of *tijdelijke verlossing en behoud*, of *eeuwige* (zie ook Lukas 19:9), of beiden tezamen, gelijk Ps. 37:39, en hier”! Juist dát woord – en niet bij voorbeeld ‘hulp’ of ‘uitredding’ – zou inderdaad uit een christelijke context kunnen komen. Maar vooralsnog konden we niet vaststellen uit welke vertaling de Nederlandse tekst op deze steen stamt. De steen, die nu ook in de poort van de PIG is opgenomen, toont duidelijk inhoudelijke verwantschap met de spreuk uit de Psalmen van de eerstgenoemde steen, uit 1662, van Boas’ artikel.

6

afbeelding X

‘Abrahams offerande’

De zesde steen. Dr. Boas: ‘Eigenlijk is er nog slechts één gevelsteen over: St. Anthoniebreestraat 23 in vernieuwd perceel (vroeger C 17) met de geliefde voorstelling van Abrahams offerande (...) met een Hebreeuws onderschrift dat het binden (ten offer) van Izaak betekent.’ Bij dat laatste verwijst Boas naar de Joods traditionele benaming voor het verhaal van Genesis 22: עֶקֶדַת יִצְחָק.

X

IX

VIII

Tegenwoordig behoort deze steen tot de collectie van het Joods Historisch Museum, inv. nr. 00634, zij het in semi-permanente bruikleen aan het Tropenmuseum. Een kopie van de steen is aangebracht in de hal van de nieuwbouw St. Anthoniebreestraat 27-37.

Hommage

In *Hakehilla*, het blad van de Joodse Gemeente Amsterdam, van mei 1994 schreef dr. Henriette Boas (1911-2001) oudste dochter van dr. Marcus Boas, over 'Amsterdamse gevelstenen gebaseerd op Tenach', mede naar aanleiding van het toen juist verschenen boek *De gevelstenen van Amsterdam* door Onno W. Boers. Het artikel was ook bedoeld als eerbetoon aan haar vader die op 4 mei 1941 overleed in zijn huis in de Den Texstraat. Behalve een aantal algemene inleidende opmerkingen en een opsomming van de 32 gevelstenen die Boers noemt met betrekking tot Tenach, gaat ze in op gevelstenen van Joodse oorsprong, hetgeen praktisch neerkomt op een zeer korte samenvatting van het artikel van haar vader uit 1938. Uiteraard met enkele aanvullingen, waaronder de mededeling dat in 1955 de steen van Abraham en Isaac Pereyra (1662) van de muur van de St. Luciënsteeg op initiatief van prof. J. A. van Praag overgebracht werd naar de toegangspoort van de PIG en dat die daar werd onthuld door haar moeder, mevrouw J. Boas-Snuyff.

Vorig jaar vatte Marcus Boas' jongste dochter Paula Frank-Boas (1916) in Haifa het artikel van haar vader in twee pagina's samen voor de lezers van *Aleh*, het blad van de Irgoen Ole Holland, de Nederlandse immigrantenvereniging in Israël, voorzien van oorspronkelijke illustraties.

En zo eerden zijn echtgenote en zijn beide dochters – naar aanleiding van zijn studie van Amsterdamse Hebreeuwse gevelstenen – de gedachten van dr. Marcus Boas, de Amsterdammer.

F.J. Hoogewoud

Deze bijdrage aan Hebreuws op Straat is een summier weergave van het lange artikel 'De nieuwe Hebreeuwse gevelsteen in de Sint-Luciënsteeg' van Dr. M. Boas dat verscheen in het *Jaarboek Amstelodamum* 1938 (p. 109-122). Het artikel hier is een samenvatting, maar wel zo dat enerzijds de stijl van Dr. Boas enigszins behouden bleef, en anderzijds actuele informatie de lezer van nu niet wordt onthouden. Daarbij gaat speciale dank uit naar de heer Onno Boers, secretaris van de Vrienden van de Vereniging Amsterdamse Gevelstenen; verder naar de heer David Cohen Paraira (Amstelveen) mevrouw Raya Lichansky (Amsterdam) en het Joods Historisch Museum voor de foto's. Merkwaardig blijft dat M. Boas in het artikel geen melding maakte van de tekst op Nieuwe Herengracht 33 ('Mishenet zequenim'). Maar mogelijk viel deze tekst niet onder het begrip 'gevelsteen'; zie het betreffende lemma bij Amsterdam, Centrum.

IV Twee bijzondere gevallen